

Лариса Довга

ПОНЯТТЄВИЙ АПАРАТ У ДИСКУРСІ УКРАЇНСЬКИХ ЦЕРКОВНИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ XVII СТ.: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Дослідницька проблема, основні параметри якої буде презентовано у цій статті, стосується царини, розташованої на межі філософії, історії культури та лінгвістики. Йдеться про те, аби мову, якою писали свої тексти українські інтелектуали ранньомодерної доби, витлумачити (розкрити) не в сучасних категоріях, а згідно із смислами, притаманними певним словам/поняттям/термінам саме у XVII-XVIII ст., а не наданими їм сьогодні. Мова не про переклад «застарілих» слів, а про ті, вживані й зараз, лексеми, щодо яких існує ілюзія, ніби їхнє смислове наповнення завжди було тотожним нинішньому. Це призводить до того, що, працюючи зі старими текстами, ми наповнюємо їх смислами, яких там, імовірно, не було, тим самим модернізуючи (а деколи й викривляючи) тогочасну культуру.

Попередній аналіз низки понять зі сфери аксіології й моралі («честь», «сумління», «вірність/зрада», «чеснота/провина», «знання/простота», «Отчизна» тощо [Довга 2012]) переконливо показав, що, по-перше, значення відповідних слів і зміст позначуваних ними понять не були сталими, а змінювалися залежно від часу написання чи призначення тексту. Здебільшого вони доволі суттєво відрізнялися від сучасного ужитку. По-друге, зміни у смисловому наповненні частини понять (зокрема, «честь», «отчизна», «знання») зазвичай сигналізують про певні зрушення у свідомості української еліти XVII ст. Проте, наскільки мені відомо, системне дослідження спектру понять, якими оперувало давнє українське письменство, досі не здійснювалося¹. Виняток становить лише поняття «Отчизна» – тогочасний приблизний відповідник латинського *patria* і сучасного Батьківщина/Вітчизна. Аналізу смислових полів цього поняття в політичному дискурсі ранньомодерної України присвячено цілу низку розвідок: Сергія Багра [Багро 2015], Зенона Когута [Когут 2004], Сергія Плохія [Плохій 2005; Plokhly 2006], Франка Сисина [Сисин 2006], Тетяни Таїрової-

---

© Л. Довга, 2016

¹ Коли статтю уже була написано, вийшло друком дослідження, яке може слугувати певним прикладом для філософів та культурологів. Це праця Ганни Дидик-Меуш та Олени Слободзяник «Українські краєвиди XVI – XVIII ст. Слово – Текст – Словник» [Дидик... 2015]. Тут, щоправда, йдеться про назви об'єктів природного ландшафту, а не про філософські чи богословські поняття, але звернуто увагу на те, що значення спільних для давньої й сучасної мови слів часто суттєво відрізнялися, тому вони потребують спеціального тлумачення саме в контексті ранньомодерних українських джерел, а не теперішньої мовної практики.

Яковлевої [Таїрова 2013], Наталії Яковенко [Яковенко 2009; 2012], Максима Яременка [Яременко 2012]² Деякий поступ спостерігаємо в аналізі кількох уявлень, хоч і без розгляду самих понять, як-от: про гріх і цноту в українському проповідництві середини XVII ст. [Корзо 1999]; про знання і простоту у творах Івана Вишенського та Григорія Сковороди [Зема 1997; Бондаревська 2005]. Зрештою, важливим кроком, що удоступнює аналіз слововжитку Григорія Сковороди, є укладений Наталею Пилипюк, Олегом Ільницьким і Сергієм Козаковим «Конкорданс повного зібрання творів Григорія Сковороди» [Pułpiuk... 2008]

На цьому список напрацьовань у царині смислового наповнення лексики, якою оперували українські барокові автори, практично вичерпується³, хоч нині доводити потребу дослідження історії понять з перспективи глибшого розуміння культури – те саме, що ломитися у відчинені двері (досить згадати про «Європейський словник філософій» [Кассен... 2009-2013]). Думка ж про те, що саме у XVII ст. було сформовано «кодові» смисли української культури, які й досі лежать в основі її «ідентичності» (Дмитро Чижевський колись обережно це назвав «бароковістю» українського національного характеру [Чижевський 2005: 41]), впродовж останніх десятиліть є без перебільшення наскрізною, що звільняє мене від потреби перераховувати відповідні праці.

Утім, ідеться не лише про культуру *sensu stricto*. Як видається, аналіз співвідношення у дискурсі українських інтелектуалів XVII ст. певних абстрактних понять з усталеними лексемами, що поступово набувають термінологічного характеру (про «терміни» говорити ще не доводиться), може становити неабиякий інтерес у контексті дослідження історії української філософії. Нагадаю, що від 1990-х рр. між фахівцями актуалізувалися дискусії про те, чи є підстави (і якщо є, то в якій мірі) говорити про існування або самодостатність української філософської думки в ранньомодерний період [пор. Горський 1996а; 1996б; 1999; Йосипенко 2008; Лісовий 1997; Кримський 1996; Нічик 1997; 2001; Стратій 2000; 2003; 2010 тощо]. Авторами пропонувалися різні відповіді на означення цього феномену: від ствердних («українська філософія») чи компромісних («філософія на/в Україні», «філософські ідеї у працях українських мислителів») до цілковито заперечних, згідно з якими можна говорити лише про «шкільну філософію», скальковану з європейських освітніх практик. Аргументи «за» і «проти», які висувались (і продовжують висуватися) у цих дискусіях, стосуються звичай макрорівня: що таке філософія, якого типу тексти можна відносити до філософських, чи слушно говорити про самостійну філософську думку без продукування філософських систем, де лежить межа між філософією та богослов'ям, чи можна вбачати розвиток філософських ідей у нефілософських текстах тощо. Не підважуючи продуктивність такого підходу, гадаю, варто все ж розглянути проблему на мікрорівні, тобто простежити, як в ранньомодерній українській книжній культурі формується філософський тип мислення та мовлення. Адже здатність відчувати нюанси філософських (чи філософсько-богословських) понять вочевидь сигналізує, по-перше, про певні навички «філософування»; по-друге, про свідому рецепцію «чужих» надбань з іншokonфесійних й іншомовних текстів (через приховане цитування чи пряме запозичення); по-третє, про розуміння тонких смислових модуляцій чужого тексту, коли йдеться про переклади. Відтак, можемо обе-

² Детальніший огляд праць, присвячених цій проблематиці, див: [Багро 2013].

³ Звісно, тут не йдеться про мовознавчі дослідження, які стосуються історії мови, але не історії смислів.

режно припустити, що дисциплінований слововжиток з розмежуванням смислів одних і тих самих слів, коли вони або залишаються на рівні буденного мовлення, або резервуються для «високого» стилю чи викладу богословських/філософських істин, і є тим сигнальним моментом, з якого починається свідоме філософування за допомогою поняттєвого апарату. У даному випадку під «словом», йдучи за лінгвістами, маю на увазі таку «структурно-семантичну одиницю мови, яка слугує для найменування предметів та їхніх властивостей, явищ та відносин дійсності» [Ярцева 1990], а під «поняттям», йдучи за логіками, «загальну назву (ім'я), що має відносно ясний і стійкий смисл і порівняно чітко окреслений обсяг» [Ивин... 2010-2011], а також становить своєрідну «форму думки», є узагальненням, що стосується певних предметів або явищ (віртуальних сутностей) і вказує на їхні суттєві спільні риси [Грицанов 2001: 801]. З огляду на спробу вловити «початок» творення понять видається особливо важливим те, як змінюється/стабілізується не тільки значення, але й обсяг поняття, коли певні явища, позначувані доти тією ж лексемою, що й сформоване поняття, залишаються поза ним (чи отримують для свого позначення іншу/інші лексеми) як невідповідні за тими чи тими ознаками.

Варто застерегти, що мова йде про тексти, написані вітчизняними ранньомодерними інтелектуалами староукраїнською або церковнослов'янською мовами, де не існувало усталених норм передавання філософських/богословських понять і термінів, а сам поняттєвий (згодом і термінологічний) апарат формувався буквально «з коліс», коли наприкінці XVI – на початку XVII ст. розпочалася робота над перекладами грецької й латинської богословської та морально-дидактичної літератури, а невдовзі дійшло й до написання власних текстів богословського характеру. І хоча ці тексти, на відміну від латиномовних філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії, не є суто філософськими, вони, все ж, надають можливість оцінити мисленнєву дисципліну авторів, зокрема виявити, коли завершується «учнівське» засвоєння «латинської вченості» й починається її творча адаптація, формування власного тематичного «порядку денного» та, врешті, ретрансляція нового знання для ширшої, ніж спудей-філософи КМА, аудиторії.

Зважаючи на значний текстовий масив XVII ст., яким може оперувати дослідник, окреслю джерельні рамки викладених далі спостережень. Вони спираються на друковані кириличні книги богословського характеру (як відомо, філософських кириличних творів на той час ще не було)⁴. До уваги взято як оригінальні, так і перекладні тексти, що вийшли друком у різних осередках православної Київської митрополії. Нижня часова межа сягатиме публікації «Учительного Євангелія» (Кринос, 1606 р.), текст якого був ідентичним заблудівському «Учительному Євангелію» 1569 р. [Запаско... 1981: 34 (67)], що дозволяє простежити певну тяглість мововжитку від останньої третини XVI ст. Власне цю традицію було продовжено у книговидаванні першої чверті XVII ст. в осередках Острога, Львова, Вільно, Дермані, Стрятина тощо. Важливим її акордом є й

---

⁴ Тексти світського характеру мають бути розглянуті окремо, адже дискурси богословського і світського твору різні, як різними є й їхні цільові аудиторії й цілі написання. Вочевидь, що для розуміння того, як співіснували – перетиналися, конфліктували, примирювалися – у повсякденному житті ранньомодерного українського соціуму сакральний і профанний світи, було би цікаво порівняти спосіб слововжитку та смисли, які вкладаються в однакові лексеми авторами богословських і світських творів (тут до аналізу слід було би долучити й рукописні тексти, зокрема щоденники, листи, матеріали судових справ тощо), але на даний момент це, на жаль, неможливо за браком досліджень у цій галузі.

те, що 1627 року в друкарні Києво-Печерської Лаври вийшов друком «Лексикон словенороський» Памво Беринди, який, за свідченням самого укладача, став результатом тридцятилітньої праці над перекладами книг із греки, латини та церковнослов'янської й пошуку в староукраїнській мові адекватних відповідників іншомовних лексем [Беринда 1627: 243]. Відтак можна вважати, що тлумачення гасел, наведені у словнику, до певної міри узагальнювали книжну мовну практику кінця XVI – початку XVII ст.

За верхню межу прийнято кінець 80-тих років XVII ст., час, коли, по-перше, з переходом Київської митрополії під юрисдикцію Московського патріархату, розпочався відтік найперспективніших умів Києво-Могилянської академії до Москви, а, по-друге, власне цими роками завершився життєвий шлях більшості богословів, що вийшли з оточення Петра Могили та в різний спосіб продовжували започатковані ним зміни у Церкві, богослов'ї, освіті, книгодрукуванні тощо, становлячи більш-менш однорідне інтелектуальне середовище. Натомість на арену виходить нова генерація представників «київської вченості», які, внаслідок ментальної й організаційної інкорпорованості в розбудову загальноросійської Православної Церкви, мали дещо інші пріоритети.

Конкретну джерельну базу розпочатого мною дослідження становитимуть такі тексти:

- 1) Твори, які умовно можна назвати «авторськими», тобто полемічні трактати, проповіді, морально-дидактичні праці, богословські трактати тощо: «Номоканон» (вид. 1620, 1624, 1629, 1646 pp.), «Учительне Євангеліє»⁵ (вид. 1606, 1619, 1637 pp.), погребові проповіді (вид. 1615, 1618, 1625, 1628, 1632, 1633, 1641 pp.), Києво-Печерський Патерик (вид. 1656, 1661 pp.), праці Памво Беринди (вид. 1616, 1627 pp.), Кирила Транквіліона Ставровського (вид. 1618, 1646 pp.), Захарії Копистенського (вид. 1620, 1625 pp.), Тарасія Земки (1630), Андрія Скольського (1630), Йоанікія Волковича (1631), Петра Могили (вид. 1632, 1644, 1645, 1646 pp.), Сильвестра Косова (вид. 1642, 1657, 1658, 1668 pp.), Йоанікія Галятівського (вид. 1659, 1660, 1665, 1669, 1676, 1685, 1686, 1687 pp.), Лазаря Барановича (вид. 1666, 1674, 1683 pp.), Феодосія Софоновича (1668/1670), Інокентія Гізеля (вид. 1669, 1671, 1674 pp.), Антонія Радивиловського (вид. 1676, 1688 pp.), Дмитрія Туптала (Ростовського) (вид. 1677, 1683, 1689 pp.), Йосифа Шумлянського (1680), Варлаама Ясинського (1688).
- 2) Тексти, перекладені з грецької та латинської мов, передусім переклади, надруковані білінгвою, як, наприклад, в Острозькому виданні «Лікарство на оспалий умисл чоловічий» [Лікарство 1607], де паралельно старослов'янською (на лівих сторінках) та староукраїнською (на правих сторінках) мовами розміщено переклад з грецької двох творів: Йоана Золотоуста «Слово о покаянії до Федорамніха» (Ч. 1-2) та «Тестамент ... Василя цесаря грецького до сина свого... Льва Філософа». Видання такого плану показують не тільки те, як українські інтелектуали осмислювали іншомовний текст, але й як вони шукали відповідники вже усталеним грецьким і старослов'янським лексемам у староукраїнській книжній мові. Із перекладних текстів, опублікованих за окреслений період,

⁵ Хоча у вказаних виданнях зазначалося, що це «Учительне Євангеліє» Калліста, перекладене з грецької мови на староукраїнську, насправді їхні тексти мають зовсім мало спільного з прототипом. Тому я відношу їх до умовно «авторських», а не перекладних творів. Детальніше див.: [Перетц 1926; Сакал 2011; Чуба 2007].

планується детально проаналізувати декілька проповідей Йоана Золотоустого, згаданий вище «Тестамент...», повчання Авви Досифея, духовні бесіди Макарія Єгипетського, укладену Віталієм з Дубна «Діоптру», «Вертоград душевний» Фікари Афонського та тлумачення Андрія Критського на Апокаліпсис.

- 3) Книги богослужбового характеру (Службники, Требники, Псалтирі, Октоїхи, Часослови, Місяцеслови, Типікони, Четвероєвангелія тощо) не підлягатимуть детальному аналізу за винятком уміщених там передмов чи післямов. Водночас, ці книги не ігноруватимуться повністю, адже в авторських текстах присутня велика кількість прямих або прихованих цитат, які будуть звирятися з відповідними фрагментами богослужбової літератури.

Аналіз текстів планується здійснювати в декілька етапів. Перший з них передбачає складання вибірки певних лексем із врахуванням контекстів їхнього вжитку. На другому етапі буде проведено контекстуальний аналіз смислового наповнення лексем та їх класифікація на такі, що належать до побутового мовлення, й такі, що ними позначаються певні богословські/філософські поняття. Фрагменти, в яких слово вжите в побутовому значенні (наприклад, «добра монета» чи «вірний пес») не підлягатимуть подальшому розглядові. Натомість висловлювання, в яких убачатиметься позначення понять (наприклад, «**благих** отпаденіє» [Лікарство 1607: 37 зв.] чи «зготованьх **добрь** доступити» [Ibid. 38]) підлягатимуть подальшому логіко-семантичному аналізу. Виходячи з того, що слово може змінювати своє значення залежно від контексту речення, в якому воно вжите, а поняття має бути сталим за своїм змістом та обсягом (хоча однією лексемою можуть позначатися різні поняття), у ході аналізу передбачається виявити максимальну кількість смислових варіантів однакових лексем, класифікувати їх за спорідненістю наповнення, визначити їхній обсяг і, нарешті, виявити (а) чи правомірне твердження, що в текстах українських інтелектуалів XVII ст. присутнє формування богословського/філософського поняттєвого апарату; (б) якщо так, то чи змінюються принципи використання певних слів на позначення певних понять в їхніх мовленнєвих практиках; (в) якщо змінюються, то чим це зумовлено й як впливає на вибудовування смислових акцентів тексту; чи можливо визначити момент, з якого використання певної лексеми на позначення певного поняття стає достатньо послідовним; (г) чи лексеми, які постають синонімами в буденному мовленні, використовуються у текстах українських ранньомодерних книжників на позначення одного й того ж поняття, чи, можливо, обсяг понять, які ними окреслюються, є різним; (д) якою є семантика тих чи тих понять, яким чином формується їхній обсяг й якими є його нюанси. Насамкінець, на підставі отриманих результатів і звернувшись до загальнокультурного й історичного контексту аналізованих творів, можна буде приступити до виконання основного завдання проекту – окреслення шляхів формування філософського поняттєвого апарату й опису уявлень української інтелектуальної еліти XVII ст. про ті чи ті поняття (або й універсалії чи категорії), як от: Благо\благо, Істину\істину, добро, правду, справедливість, свободу, волю, чесноту (добročесність), вірність, честь (гідність), безчестя, зраду, зло тощо.

***

Зупинюся на єдиному прикладі, який, гадаю, може проілюструвати процес формування філософського поняттєвого апарату в українських текстах XVII ст. Йдеться про поняття, позначене лексемами «добро» і «благо». Я вбачаю три підстави для наведення саме цього прикладу:

- 1) По-перше, уявлення про «благо» / «добро» (латинське *bonum*, грецьке *ἀγαθόν*, польське *dobro*), лежить у царині філософської та богословської проблематики й має давню традицію осмислення, що триває від Античності [Апресян 2007-2016; Шохин 2007-2010; Vorgrimler 2005: 65]. Отже, у контексті української культури це важливо дослідити не лише з перспективи розвитку поняттєвого апарату, але з точки зору способів теоретичного освоєння дійсності.
- 2) По-друге, цими лексемами рясно наповнено українські тексти XVII ст., що дасть можливість верифікувати висунуті гіпотези на доволі широкому дослідницькому полі.
- 3) По-третє, і в церковнослов'янській, і в староукраїнській, і в сучасній українській, на відміну від більшості інших європейських мов, на позначення явищ (феноменів), які можна віднести до різних аспектів благого/доброго, фіксуються дві лексеми – власне «благо» (благє, благість) і «добро» (добре, добрість), що опосередковано вказує на певну семантичну дистанцію між поняттями, які описуються даними лексемами.

Усвідомлюючи багатоманітність аспектів, у яких досліджується проблема блага у філософській і богословській традиціях (в контексті метафізики [Корет 1988: 156-173; Баумейстер 2014], етики й аксіології [Шохин 2014], моральної теології [Пінкерс 2013] тощо), вважаю, що перш ніж вибрати один з них (чи послідовно всі) для аналізу українських ранньомодерних текстів, слід, згідно з вищесказаним, зібрати максимальну кількість варіантів вжитку лексем «добро» та «благо» у текстах різного типу і класифікувати їх, що дозволить приступити до ґрунтовнішої інтерпретації.

Зауважу, що, хоча академічний словник української мови [Білодід 1970-1980] (надалі СУМ-11) та великий тлумачний словник сучасної української мови [Бусел 2009] практично не подають розрізнення між смисловим наповненням слів «благо» і «добро», пояснюючи їх як позначники чогось позитивного в житті людини, відповідного «її інтересам, бажанням, мріям» (СУМ-11), у сучасному українському філософському мовленні все ж фіксується певна диференціація у вжитку цих лексем. Так, Олег Хома та Ельвіра Чухрай зазначають, що хоч обидва українські відповідники («благо» і «добро») французькому «le bien» (лат. «*bonum*») «є досить близькими, однак перший з них є родовим для другого, адже “добро” – це майже завжди “моральне благо”» [Хома... 2013: 447]. У свою чергу, Володимир Шохин підкреслює, що хоч «блага» мають багато спільного із «цілями» та «цінностями», однак для філософа ці лексеми не є синонімами [Шохин 2014: 111], як і лексеми «благо» та «добро». Переконливим свідченням значної семантичної різниці між «благом» і «добрим», на його думку, є те, що в сучасній російській мові для першої лексеми є більш притаманним вживання у формі множини, тоді як друга вживається виключно в однині, відтак перше поняття є ширшим за друге, а «благє» не слід піддавати редукції до морального (тобто доброго) [Ibid. 113].

Якщо ж ми звернемося до сучасних словників давньоруської й давньої української мови, то побачимо, що в них фіксуються дещо інші конотації. Зокрема, на окреслення моральної чесноти вживатиметься швидше лексема «благо», аніж «добро», а форма множини більш притаманна «добру» (звучить «добра»), аніж «благу». Так, словник давньоруської мови Ізмаїла Срезневського подає ці слова як синоніми: «Благо: (1) добро, ἀγαθόν (“*Отец вашъ небесный даст блага просящим оу него*”, “*Vi-*

чныхъ благъ давць») (2) хорошо, то єѣ, bene („Да благо ти будет”)» [Срезневский 1989, 90]; «Добро: (1) благо, воупи („Вънѣ добра и нрава блага падаемъ”); (2) имѣніе; (3) хорошо, bene („добро убо, братіе, и згъло полезно, еже разумѣти паче божественныхъ писангъи ученіе”))» [Срезневский 1989: 674].

У словнику староукраїнської мови XIV-XV ст. глоса «благо» зовсім відсутня, а лексеми «Благги, благое» тлумачаться як «ласкавий, милостивий, благочестивий», тобто мають основний стосунок саме до опису моральних якостей людини [Гумецька 1977: 99]. Глоса «добро» тлумачиться як щось позитивне, бажане, або як майно: (1) добро („а што коль ... услышу... лихо или добро...”; „и его добра смотрити..., ... а он нашего добра смотрити”) (2) добре („и добро би било и тебе... мир имати”) [Гумецька 1977: 305]. А ще з’являється лексема «добрыи», яка за смисловим наповненням близька до обох попередніх: (1) «добрий, благий („нашим добрим умислом”, „нашим благим произволеніем”)); (2) «добро, благо („о добром посполитом ... радити”)); (3) «майно, добро» [Гумецька 1977: 307-309]. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. також пояснюють лексеми «благо» через «добро» і навпаки, хоча видається, що право на окреслення моральних чеснот також окреслюється швидше лексемою «благий», аніж «добрий», а лексема «добро» може однаково стосуватися як земних матеріальних речей, так і небесних дарів:

«Благо»: (1) добро, благо (*всякого блага рачители*); (2) Всі, вічні, земні, небесні Блага (*всяческих благ земних...[і] небесных богомодца*);

«Благий, Благъ, Благое»: (1) Добрий, благий (*вгодим Богу благими діли*); (2) Добро, благо (*да ся его благими удовлят і наситят*); (3) Ласкавий, милостивий; (3) Праведний, святий, благочестивий; (4) Блаженний, дуже щасливий [Гринчишин 1994: 92-93].

«Добро»: (1) добро, благо, добре (*тая бовім віра всіх благ єст причиною; здоровья і всего добра ... зичу; добро чоловіку, коли носить ярмо Господне; всяко даяніе добро, і всякий дар досконалий з високости єст*); (2) благодать, Божа ласка (*от оно-го нематеріального добра, от Бога Отца...; але приложи мисль до небесных добр...*); (3) майно, власність, маєток; (3) добре, гарно, bene [Гринчишин 2000: 50-51].

«Лексикон» Памво Беринди теж подає ці лексеми як синоніми. Наведу повністю відповідні статті звідси: **Благъ**: добрий, цнотливий, Ме́зпу; **Благой**: добрий, без Мдѣу; **Благое**: доброе, благо, добро [Беринда 1627: 7, стп. 5]. **Добрий**, Благий: добрий, чудний, сличний. **Доброта**: оздоба, урода, чудность, пеньность [Ibid. 39, стп. 52]. Відтак, можна обережно припускати, що укладач Лексикона, він же перекладач і видавець низки богословських праць, на початку XVII ст. ще не зауважує або з якоїсь причини не фіксує різниці смислового навантаження понять «добро» і «благо».

Чи так воно було впродовж усього XVII ст.? Коли в українському інтелектуальному дискурсі відбувається смислове переключення, де за «добрим» поступово закріплюється право на опис моральних чеснот та земних приваб, а за «благом» – небесних (метафізичних) дарів та очікувань блаженства «майбутнього віку» – ці питання поки що залишаються відкритими. Обсяг даної статті не дає можливості розглянути їх детально, тому її присвячено формулюванню проблеми, натомість аналіз розлого текстового матеріалу становитиме предмет наступної публікації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Апресян, Р. (2007-2010). Добро. In В. Степин (Ред.), *Новая философская энциклопедия в 4-х тт.* Отримано 11 вересня 2015 з веб-сайту ІФРАН: <http://iph.ras.ru/elib/0993.html>

- Багро, С. (2013). Уявлення про козацьку вітчизну в сучасній історіографії. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 143, 48-55.
- Багро, С. (2015). Уявляючи козацьку вітчизну: територіальний аспект поняття (друга половина XVII – початок XVIII ст. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 169, 4-9.
- Беринда, П. (1627) Лексіконъ Славеноросскій и именъ тлъкованіе. Київ: Друкарня Києво-Печерської Лаври.
- Беринда, П. (2003, 25.02.). Лексикон Словеноросский. Отримано 12.10.2015 з веб-сайту Ізборник: <http://litopys.org.ua/berlex/be.htm>
- Бондаревська, І. (2005). Парадоксальність естетичного в українській культурі XVII–XVIII ст. Київ: Парапан.
- Бусел, В. (Ред.). (2009). Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ, & Ірпінь: Перун.
- Горський, В. (1996а). Філософія в контексті історії української культури. In В. Шинкарук (Ред.), *Феномен української культури: методологічні засади осмислення* (с. 192-217). Київ: Ін-т філософії НАНУ.
- Горський, В. (1996b) Як можлива історія української філософії в контексті світової культури. *Діалог культур. Україна у світовому контексті: збірник наукових праць*, 2, 44-51.
- Горський, В. (1999). Києво-Могилянська Академія в історії української філософії. *Наукові записки НаУКМА*, 9(1), 67-76.
- Гринчишин, Д., & Полюга, Л. (Ред.). (1994). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (Вип. 2)*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
- Гринчишин, Д., Єдлінська, У., Полюга, Л., & Чікало, М. (Ред.). (2000). *Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. (Вип. 8)*. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
- Грицанов, А. (Ред.). (2001). *Всемирная энциклопедия. Философия*. Москва: АСТ.
- Дидик-Меуш, Г., & Слободзяник, О. (2015). *Українські краєвиди XVI – XVIII ст. Слово – Текст – Словник*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.
- Довга, Л. (2012). *Система цінностей в українській культурі XVII ст. (На прикладі теоретичної спадщини Інокентія Гізеля)*. Київ, & Львів: Свічадо.
- Запаско, Я., & Ісаєвич, Я. (1981). *Пам'ятки книжкового мистецтва: каталог стародруків, виданих на Україні: Книга 1 (1574-1700)*. Львів: Вища школа.
- Зема, В. (1997). Семіотика «простоти» у творах Івана Вишенського. *Генеза*. 1(5), 183-187.
- Ивин А., & Никифоров, А. (2010-2011). Словарь по логике. Отримано 8.09.2015 з веб-сайту Словари онлайн: <http://logic.slovaronline.com/> Slovaronline
- Йосипенко, С. (2008). *До витоків української модерності. Українська ранньомодерна духовна культура в європейському контексті*. Київ: УЦДК.
- Кассен, Б., & Сігов, К. (Ред.). (2009-2013). *Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей* (Т. 1-3). Київ: Дух і літера.
- Когут, З. (2004). *Коріння ідентичності: студії з ранньомодерної та модерної історії України*. Київ: Критика.
- Корет, Э. (1998). *Основы метафизики*. Киев: Тандем.
- Корзо, М. (1999). *Образ человека в проповеди XVII века*. Москва: ИФРАН.
- Кримський, С. (1996). Архетипи української культури. In В. Шинкарук (Ред.), *Феномен української культури: методологічні засади осмислення* (с. 91-112). Київ: Фенікс.
- Лікарство на оспалий умисл чоловічий... (1607)*. Острог.
- Лісовий, В. (1997). *Культура – Ідеологія – Політика*. Київ: Вид. ім. О. Теліги.
- Нічик, В. (2001). *Києво-Могилянська академія і німецька культура*. Київ: УЦДК.
- Нічик, В. (1997). *Петро Могила в духовній історії України*. Київ: УЦДК.
- Перетц, В. (1926). К вопросу об «Учительных Евангелиях» XVI-XVII вв. *Сборник отделения русского языка и словесности АН СССР*, 101(2), 9-14.
- Пінкерс, С. (2013). *Джерела християнської моралі: її метод, зміст та історія*. Київ: Дух і літера.

- Плохій, С. (2005). *Наливайкова віра: козацтво та релігія в ранньомодерній Україні*. Київ: Критика.
- Сакал, Є. (2011). *Учительні Євангелія «заблудівського типу»: композиція та структура* (Магістерська дисертація). Київ: НаУКМА.
- Симчиш, М. (2012). «Українська філософія»: історико-філософський канон чи дослідницький проект? *Гуманітарні студії*, 12, 87-91.
- Сисин, Ф. (2006). «Отчизна» у політичній культурі України початку XVIII століття. *Україна модерна*, 10, 7-18.
- Білодід, І. (Ред.). (1970-1980). Словник української мови: академічний тлумачний словник (Т. 1-11). Отримано 14.09.2015 з веб-сайту Словник Української мови: <http://sum.in.ua/>
- Стратій, Я. (2000). Філософія у Києво-Могилянській академії. In В. Горський та ін. (Ред.), *Київ в історії філософії України* (сс. 74-124). Київ: КМ Академія, & Пульсари.
- Стратій, Я. (2003). Філософія Києво-Могилянської академії. In В. Смолий та ін. (Ред.), *Історія української культури у 5 томах: Т. 3, Українська культура другої половини XVII - XVIII століть* (сс. 575-610). Київ: Наукова думка.
- Стратій, Я. (2010). Філософія у Києво-Могилянській академії: якою вона була і як досягти її адекватного бачення. *Київська Академія*, 8, 139-150.
- Таїрова-Яковлева, Т. (2013). *Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради»*. Київ: Кліо.
- Хома, О., & Чухрай, Е. (2013). Моральна теологія Серве Пінкерса і питання про сенс життя сучасної людини. In С. Пінкерс, *Джерела християнської моралі: її метод, зміст та історія* (сс. 441-448). Київ: Дух і літера.
- Чижевський, Д. (2005). До характерології слов'ян. Українці. In Д. Чижевський, *Філософські твори: у 4-х т. (Т. 2, сс. 36-42)*. Київ: Смолоскип.
- Чуба, Г. (2011). *Українські рукописні учительні Євангелія. Дослідження. Каталог. Описи*. Київ, & Львів: Свічадо.
- Шохин, В. (2007-2010). Благо. In В. Степин (Ред.), *Новая философская энциклопедия в 4-х тт.* Отримано 15.09.2015 з веб-сайту ИФРАН: <http://iph.ras.ru/elib/0419.html>
- Шохин, В. (2014) Агадология. Современность и классика. Москва: Канон-Плюс
- Яковенко, Н. (2009). Вибір імені versus вибір шляху: (назви української території між XVI – кінцем XVII ст). In О. Бетлій, & К. Діса (Ред.), *Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність* (сс. 57-95). Київ: Дух і літера.
- Яковенко, Н. (2012). «Господарі вітчизни»: уявлення козацької та церковної еліти Гетьманату про природу, репрезентацію і обов'язки влади (до початку XVIII століття). In Н. Яковенко, *Дзеркала ідентичності (дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття)* (сс. 397-426). Київ: Laugus.
- Яременко, М. (2012). Для «честі дому», заради користі «отчизни» та «в прислугу государственную» (стимули до навчання дітей козацької старшини у XVIII ст.). In M. Drozdowski, W. Walczak, & K. Wiszowata-Walczak (Eds.), *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy* (ss. 369-388). Białystok: IBNDKE.
- Ярцева, В. (Ред.). (1990). *Лингвистический энциклопедический словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- Plokhy, S. (2006). *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge UP.
- Pylypiuk, N., Pnytzkyj, O., & Kozakov, S. (2008). Online Concordance to the Complete Works of Hryhorii Skovoroda. Retrieved 16 September, 2015, from Skovoroda online concordance website: <http://www.artsrn.ualberta.ca/skovoroda/>
- Vorgrimler, H. (2005). *Nowy Leksykon Teologiczny*. Warszawa: VERBINUM.

Одержано 3.12.2015

REFERENCES

- Apresyan, R. (2007-2010). Good. In V. Stepin (Ed.), *New Encyclopedia of Philosophy in 4 vol.* [In Russian]. Retrieved 11 September, 2015, from IPhRAS website: <http://iph.ras.ru/elib/0993.html>
- Bagro, S. (2013). The idea of Cossack homeland in modern historiography. *NaUKMA Scientific Proceedings: Historical Sciences*, 143, 48-55.
- Bagro, S. (2015). Imagining Cossack homeland: territorial dimension of concept (second half of 17th – beginning of 18th century). [In Ukrainian]. In *NaUKMA Scientific Proceedings: Historical Sciences*, 169, 4-9.
- Berynda, P. (1627). *Lexicon slovenoroskyy i imen tolkovanie*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kiev Pechersk Lavra.
- Berynda, P. (2003, February 25). *Lexicon slovenoroskyy*. [In Ukrainian]. Retrieved October 12, 2015, from Izbornyk website: <http://litopys.org.ua/berlex/be.htm>
- Bondarevskaya, I. (2005). *Aesthetic paradox of Ukrainian culture in the 17th century*. [In Ukrainian]. Kyiv: Parapan.
- Busel, V. (Ed.). (2009). *Great Dictionary of Modern Ukrainian*. [In Ukrainian]. Kyiv, & Irpin: Perun.
- Cassin, B., & Sigov, K. (Eds.). (2009-2013). *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon* (Vol. 1-3). [In Ukrainian]. Kyiv: Spirit and Letter.
- Chuba, H. (2011). *Ukrainian handwritten «Uchytel'ni Evanhelii». Research. Catalogue. The descriptions*. [In Ukrainian]. Kyiv, & Lviv: Svichado.
- Chyzhevsky, D. (2005). On the characterology of Slavs. Ukrainians. [In Ukrainian]. In D. Chyzhevsky, *Philosophical works in 4 vol.* (Vol. 2, pp. 36-42). Kyiv: Smoloskyp.
- Coret, E. (1998). *Grundriss der Metaphysik*. [In Russian]. Kyiv: Tandem.
- Bilodid, I. (Ed.). (1970-1980). *Dictionary of Ukrainian language in 11 volumes*. [In Ukrainian]. Retrieved 14 September, 2015, from SUM website: <http://sum.in.ua/>
- Dovga, L. (2012). *The value system in the Ukrainian culture of the second half of the XVII century (on the basis of theoretical heritage of Inokentii Gizel)*. [In Ukrainian]. Kyiv, & Lviv: Svichado.
- Dydyk-Meush, A., Slobodzyanyk, E. (2015). *Ukrainian landscapes XVI-XVIII centuries. Word Text Dictionary*. [In Ukrainian] Lviv: I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, NASU.
- Gorsky, V. (1996a). The philosophy in the context of the history of Ukrainian culture. In V. Shynkaruk (Ed.), *The phenomenon of Ukrainian culture: methodological principles of interpretation* (pp. 192-217). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Philosophy, NASU.
- Gorsky, V. (1996b). How is history of Ukrainian philosophy possible in the context of world culture. [In Ukrainian]. *Dialogue of cultures. Ukraine in the global context: collection of papers*, 2, 44-51.
- Gorsky, V. (1999). Kyiv-Mohyla Academy in the history of Ukrainian philosophy. [In Ukrainian]. *NaUKMA Scientific Proceedings*, 9(1), 67-76.
- Gritsanov, A. (Ed.). (2001). *The World Encyclopedia. Philosophy*. [In Russian]. Moscow: AST.
- Hrynchyshyn, D., & Polyuha, L. (Eds.). (1994). *Ukrainian Dictionary 17th - first half 18th* (Vol. 2). [In Ukrainian]. Lviv: I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, NASU.
- Hrynchyshyn, D., Jedlinska, U., Polyuha, L., & Chikalo, M. (Eds.). (2000). *Ukrainian Dictionary 16th - first half 17th* (Vol. 8). [In Ukrainian]. Lviv: I. Krypyakevych Institute of Ukrainian Studies, NASU.
- Ivin, A., & Nikiforov, A. (2010-2011). *Dictionary of Logics*. [In Russian]. Retrieved 8 September, 2015, from Slovaronline website: <http://logic.slovaronline.com/>
- Khoma, O., & Chukhray, E. (2013). Servais Pinckaers' Moral Theology and the question about the meaning of life of a modern person. [In Ukrainian]. In S.-Th. Pinckaers, *The Sources of Christian Ethics* (pp. 441-448). Kyiv: Spirit and Letter.
- Kohut, Z. (2004). *Roots of Identity: Studies on Early Modern and Modern Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka.

- Korzo, M. (1999). *Image of the Person in 17th Century Sermons*. [In Russian]. Moscow: Institute of Philosophy Press.
- Krymsky, S. (1996). Archetypes of Ukrainian culture. In V. Shynkaruk (Ed.), *The phenomenon of Ukrainian culture: methodological principles of interpretation* (pp. 91-112). [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Philosophy, NASU.
- The remedy on sleepy human thinking (Likarstvo na ospalyy umysl cholovichyy)...* [In Ukrainian]. (1607). Ostrog.
- Lisovy, V. (1997). *Culture, ideology, politics. Collection of essays*. [In Ukrainian]. Kyiv: O. Teliha Publishing house.
- Nitchyk, V. (1997). *Petro Mohyla in the spiritual history of Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: UCDK.
- Nitchyk, V. (2001). *Kyiv-Mohyla Academy and the German culture*. [In Ukrainian]. Kyiv: UCDK.
- Peretz, V. (1926). The Question of «Uchytelni Evagelia» of 16th – 18th cent. [In Russian]. *Collection of the department of Russian language and literature of the Academy of Sciences of the USSR, 101(2)*, 9-14.
- Pinckaers, S.-Th. (2013). *The Sources of Christian Ethics*. [In Ukrainian]. Kyiv: Spirit and Letter.
- Plokhy, S. (2005). *The Cossaks and Religion in Early Modern Ukraine*. [In Ukrainian]. Kyiv: Krytyka.
- Plokhy, S. (2006). *The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine, and Belarus*. Cambridge: Cambridge UP.
- Pylypiuk, N., Ilytzyk, O., & Kozakov, S. (2008). Online Concordance to the Complete Works of Hryhorii Skovoroda. Retrieved 16 September, 2015, from Skovoroda online concordance website: <http://www.artsrn.ualberta.ca/skovoroda/>
- Sakal, Y. (2011). Uchytel'ni Evanhelii of «the type of Zabludiv»: composition and structure. [In Ukrainian]. (Master's thesis). Kyiv: NaUKMA.
- Shokhin, V. (2007-2010). Good. In V. Stepin (Ed.), *New Encyclopedia of Philosophy. In 4 volumes*. [In Russian] Retrieved 15 September, 2015, from IPhRAS website: <http://iph.ras.ru/elib/0419.html>
- Shokhin, V. (2014) Agatology. Modernity and the classics. [In Russian] Moskov: Kanon+Stratii, I. (2000). The philosophy at Kyiv Mohyla Academy. In V. Gorskiy (Ed.), *Kyiv in the history of philosophy of Ukraine*. (pp. 73-129). [In Ukrainian]. Kyiv: KM Academia, & Pulsary.
- Stratii, I. (2003). Philosophy of Kyiv-Mohyla Academy. [In Ukrainian]. In V. Smoliy & other. (Eds.), *The history of Ukrainian culture in 5 volumes* (Vol. 3, pp 575-610). Kyiv: Naukova dumka.
- Stratii, I. (2010). Philosophy in Kyiv-Mohyla Academy: What was it and How to achieve a correct view of it? [In Ukrainian]. *Kiev Academy*, 8, 139-150.
- Symchyk, M. (2012). «Ukrainian philosophy»: historical and philosophical canon or research project? [In Ukrainian]. *Humanitarni studii*, 12, 87-91.
- Sysyn, F. (2006). *Fatherland in Early Eighteenth-Century Ukrainian Political Culture*. [In Ukrainian]. *Ukraina Moderna*, 10, 7-18.
- Tairova-Yakovleva, T. (2013). *Ivan Mazepa and the Russian Empire. The history of «treason»*. [In Ukrainian]. Kyiv: Klio.
- Vorgrimler, H. (2005). *Nowy Leksykon Teologiczny*. Warszawa: VERBINUM.
- Yakovenko, N. (2009). Choice of Name versus Choice of Path: The Names of Ukrainian Territories from the Late Sixteenth to the Late Seventeenth Century. [In Ukrainian]. In O. Betliy, & K. Dysa (Ed.), *Intercultural Dialogue: T. 1: Identity* (pp. 57-95). Kyiv: Spirit and Letter.
- Yakovenko, N. (2012). «The owners of the fatherland»: the idea of Cossack and Church elite of Hetman of nature and responsibilities of government representation (before the 18th). [In Ukrainian]. In N. Yakovenko, *Mirrors of Identity. Studies in the History of Concepts and Ideas in Ukraine (16th through the Early 18th Century)* (pp. 397-426). Kyiv: Laurus.
- Yaremenko, M. (2012). For «the Honor of the House», for «Benefit of the Fatherland» and «at the State Service» (the Cossak's Nobility for schooling in the Eighteenth Century). [In Ukrainian]. In M. Drozdowski, W. Walczak, & K. Wiszowata-Walczak (Eds.), *Od Kijowa do Rzymu. Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej ze Stolicą Apostolską i Ukrainą. W 35 lecie pracy naukowej Teresie Chynczewskiej-Hennel, Uczniowie, Przyjaciele i Koledzy*. (pp. 369-388). Białystok: IBNDKE.

- Yartseva, V. (Ed.). (1990). *Linguistic Encyclopedic Dictionary*. [In Russian]. Moscow: Sovetskaya Encyclopedia.
- Yosypenko, S. (2008). *Towards the origin of Ukrainian modernity. The Ukrainian early modern spiritual culture in the European context*. [In Ukrainian]. Kyiv: UCDDK.
- Zapasko, Y., Isayevych, Y. (1981). *Monuments of book art: catalog of early printed books published in Ukraine: Book. 1, (1574-1700)*. [In Ukrainian]. Lviv: Vyshta shkola.
- Zema, W. (1997). Semiotics «simplicity» in the works of John Vyshensky. [In Ukrainian]. *Genesis*, 1(5), 183-187.

Received 3.12.2015

Larysa Dovga

The conceptual Apparatus in the Discourse of Ukrainian church Intellectuals of the 17th century: towards the Problem Statement

The article claims the necessity of reflection on those meanings which were given in the 17-18th centuries to the words/concepts/terms used nowadays. The author confirms that the identity of the old semantic content comparing to some interpretations seems illusory. Therefore, researchers working with the old texts often fill them with non-core meanings. Thus the culture of 17-18th centuries can be unjustifiably upgraded and even distorted.

According to the author's hypothesis, the analysis devoted to the correlation of some abstract concepts with already established lexemes among the Ukrainian intellectuals who only started acquiring its terminological nature, will facilitate future investigation of philosophical elements of thinking in Early Modern Ukrainian culture. Indeed, their ability to feel the nuances of philosophical and theological notions signifies (1) certain skills of "philosophizing"; (2) conscious reception of "another" multi-confessional and foreign sources; (3) understanding the subtle semantic text modulations. Finally, we can reasonably assume that clear distinction of meanings concerning same words depending on the level of word consumption (ordinary or "high" theological-philosophical) is the marker that indicates the beginning of conscious philosophizing.

As an example, the concepts of "good" (dobro) and "boon" (blago), in the early 17th century are usually synonymous and refer solely to different language usage (respectively, ancient Ukrainian and Church Slavonic). However, by the end of the century the "good" is gradually established as the reference to moral virtues and material attractiveness, and the "boon" as the reference to heavenly (metaphysical) gifts and expectations of the bliss of "future age".

Larysa Dovga, Doctor of sciences in philosophy, Senior Research Fellow, acting professor of the Department of History and Theory of Culture of the National Music Academy of Ukraine.

Ларуса Довга, доктор філософських наук, с.н.с., в.о. проф. кафедри історії та теорії культури Національної музичної академії України ім. П. І. Чайковського.

Ларуса Довга, доктор философски наук, с.н.с., и.о. проф. кафедры истории и теории культуры Национальной музыкальной академии Украины им. П. И. Чайковского.

e-mail: larysa.dovga@gmail.com
